

Лекція 9

СЕРЕДНІЙ КЛАС У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тема *середнього класу* є новою для вітчизняної соціології. Декларуючи стирання класових відмінностей, радянська ідеологія заперечувала існування ієрархічних соціальних нерівностей, а отже, стратифікаційний підхід був табуований. Звільнившись від ідеологічного нагляду, соціологи пострадянських країн почали приділяти значну увагу дослідженням соціальної стратифікації, намагаючись осмислити сучасні соціоструктурні реалії суспільства, що трансформується, а також розглянути їх у зіставленні з західними країнами. Відтоді поняття “середній клас” увійшло до лексики вітчизняних дослідників соціальної структури.

Почнімо з розгляду теоретичної традиції та сучасних реалій середнього класу західного суспільства. Специфіку його визначають такі характеристики.

За розміром – це “базова”, найчисленніша соціальна верства будь-якого суспільства сучасного типу. Масштаб середнього класу оцінюють у 55–65% населення, саме тому західні країни позиціонуються як “суспільства середнього класу”, “суспільства двох третин”. За мірою розвиненості в суспільстві “середніх

класів” судять про його “зрілість”, “нормальність”, “сучасність”. Високі та стабільні доходи, матеріальні й культурні потреби цієї групи, що невинно зростають, слугують імпульсом розвитку виробництва, сфери послуг, індустрії дозвілля і розваг, всебічної активізації економічного життя, саме тому будь-яке суспільство зацікавлене в якнайбільшій чисельності середнього класу.

Функції, які зазвичай покладають на середній клас, — це стабілізаційна функція, функція відтворення висококваліфікованих кадрів, інвестиційна, політично центристська та соціально консолідаційна функції, зрештою, середній клас становить оплот цінностей сучасного суспільства [3].

Структура середнього класу формувалася в кілька етапів. “*Старий середній клас*”, історія якого починається від середини XIX століття, був представлений дрібними підприємцями, торговцями, власниками магазинів, ремісниками, людьми вільних професій, дрібним і середнім селянством. Ці люди майже однаковою мірою залежать від своєї власності та від своєї праці. Але починаючи із середини XX століття у зв’язку з переходом до постеконічного порядку, вважають експерти, відбувається “нова революція у соціальній структурі суспільства” (Д.Белл), причому втілюється вона в невинному зростанні й домінуванні в робочій силі груп професійних і технічних службовців — “*нового середнього класу*” і водночас у зменшенні частки робітників. Причини таких класоутворювальних процесів полягають у кардинальних змінах в системі суспільного поділу праці внаслідок науково-технічного прогресу, в експансії сфери послуг, посиленні ролі управлінської праці, поширенні великих організацій, бюрократизації, а також у зростанні ролі вищої освіти, знань та інформації.

Професійний склад “нових середніх” зазвичай репрезентують дві великі категорії найманих службовців — *фахівці* (програмісти, вчені, економісти, інженери, юристи, лікарі, викладачі тощо) і *менеджери* (адміністратори та управлінці). Ресурси влади та впливу цього класу пов’язані не з класичною власністю (капіталом або засобами виробництва, як у старого середнього класу), а з інтелектуальною власністю та професійною діяльністю. Їхній головний капітал — це володіння інформацією, спеціаль-

ні знання і здібності, котрі в постіндустріальному суспільстві, набуваючи вирішального значення, дають змогу “класові службовців” посідати провідні позиції в суспільстві, а отже, розподіляти матеріальні, соціальні й символічні ресурси на свою користь.

І хоча представники цього класу мають досить високий рівень освіти, їхньою постійною життєвою практикою залишаються самоосвіта, безупинне нарощування інтелектуального потенціалу, адже в динамічно мінливому світі професіоналізм і компетентність необхідно постійно підтверджувати. Особливий капітал, на отримання якого витрачено роки напруженої праці й великі гроші на навчання, робить їхню працю високо-оплачуваною і престижною. Чітко увиразнюється пряма залежність матеріального статку і соціального статусу від рівня та якості здобутої освіти. Гідна винагорода за працю дає змогу цій соціальній групі підтримувати певні рівень, спосіб і якість життя, привабливі для більшості населення, а крім того, бути економічно і політично незалежними.

“Нові середні” мають особливий *етос*. Представники сучасного середнього класу є творцями й популяризаторами нової (постматеріалістичної) системи суспільних цінностей. Сенс її полягає в тому, що з підвищенням матеріального добробуту утилітарні стимули праці, пов’язані з необхідністю задоволення матеріальних потреб, втрачають гостроту. Життєвий успіх людини відтепер не вимірюється виключно об’єктивними результатами (“статус—гроші—будинок—автомобіль—слава—успіх тощо”). Значущими стають рівень свободи вибору, нестандартність життєвого шляху і те, наскільки у своїх життєвих практиках особистість самореалізується. “Нові середні” більше за інших сприйнятливі до нових мотивів діяльності: максимально реалізувати свої здібності, постійно підвищувати інтелектуальний і культурний рівень, більше часу приділяти сім’ї, самоосвіті, заняттям спортом, подорожам, участі в громадських організаціях. Для більшості з них властивий особливий особистісно-психологічний тип — схильність до перманентного навчання, зміни місця роботи, здатність до адаптації, інтернальність (схильність розв’язувати свої проблеми самостійно, не покладаючись на державу чи будь-кого).

І хоча провідні позиції у класовій структурі постіндустріального суспільства посідає “новий середній клас”, ядром якого є менеджери, науково-технічна і гуманітарна інтелігенція, однак “старий середній клас”, як досить масова соціальна група, і далі зберігає свої позиції. А тому середній клас соціально і культурно вельми неоднорідний: за професійним складом, творчим потенціалом, матеріальним статком, стилем життя, інтересами, ціннісними орієнтаціями, політичними установами. Це дає підстави багатьом дослідникам говорити про нього у множині: “середні класи”, “середні верстви”. При цьому звертають увагу на тенденцію не до нівелювання розбіжностей, а до нарощування їх, що є, мабуть, нормою за умов постіндустріального суспільства.

У зв'язку з описаною вище традицією розуміння середнього класу соціологи у пострадянських суспільствах шукають групи з цілою низкою ознак: по-перше, численні; по-друге, такі, що мають високий рівень кваліфікації та освіти або володіють малим чи середнім бізнесом; по-третє, забезпечені, дохід яких дає змогу вести певний спосіб життя; по-четверте, такі, що мають соціальний вплив, економічно й політично незалежні; по-п'яте, здатні до інвестицій; по-шосте, такі, що сповідують постматеріалістичні цінності тощо. Шукають такі групи... і не знаходять. Звідси роблять невтішний висновок: в Україні середнього класу немає.

На соціологів, які упродовж 1990-х років ініціювали спеціальні дослідження, предметом аналізу яких був середній клас, чекало розчарування: традиційні для західного середнього класу ознаки явно не відповідають матеріальній і статусній ситуації переважної маси населення країн із перехідними економічною та політичною системами. *За розміром* із середнім класом, що більш-менш відповідає типологічним ознакам, ідентифікують невтішно малу частку населення пострадянських суспільств – від 9% до 25% (істотна розбіжність даних стосовно розміру пояснюється різним розумінням меж середнього класу, відмінностями у методичних підходах до його вивчення). *За соціальним складом* сюди не потрапили масові представники “класу службовців” (через невідповідність низького дохо-

ду високому освітньо-кваліфікаційному рівню). Крім того, ця невелика група, на думку соціологів, виконує не традиційні для середнього класу *функції*, а специфічні, креативні для суспільства, що трансформується [4; 5]. Роль середніх верств вбачають у “соціальній інноваційності”, яка розгортається у сферах підприємництва, перетворення соціальних інститутів, оновлення ідеології та культури, формування структур громадянського суспільства. Важливим є те, що представники середніх класів не тільки освоюють і перетворюють у своїх інтересах нові правила організації громадського життя, розроблені елітою, а й роблять свої інноваційні соціальні (трудові, економічні, політичні та культурні) практики привабливими для переважної більшості населення.

Отже, російські й українські дослідники дійшли висновку щодо помітної специфіки формування пострадянського середнього класу порівняно із західним аналогом як стосовно його структури, так і масштабу та соціальних функцій. Тому чимало суспільствознавців висловлюють сумніви з приводу евристичності застосування концепції середнього класу у вивченні соціальної структури українського суспільства. Наукова дискусія навколо цього предмета розгортається через зіткнення різних оцінок: висловлюються думки стосовно відсутності у пострадянських суспільствах середнього класу або наявності його, але тільки в зародковому стані, у вигляді квазі- чи прото-середнього класу. У найрадикальнішому формулюванні питання ставиться так: у чому полягає сенс звернення до концепту “середній клас”? Ми вважаємо, що соціологічний і соціальний сенс поняття “середній клас” за наших конкретних умов є такий.

По-перше, проблематика середнього класу активно затребувана у політичній сфері. Побудова “суспільства середнього класу” — ідеологема, яка декларується державними структурами та багатьма українськими партіями. Політична еліта зацікавлена у пошуку контурів цієї групи і в усвідомленні її якісного складу, особливостей світогляду та поведінки. По-друге, інтерес до середнього класу зумовлений потребою в соціологічному осмисленні динаміки соціально-класової

структури сучасного українського суспільства. Адже в Україні до початку XXI століття не було широкої дискусії стосовно цього предмета, а тому аналіз формування середніх верств у стратифікаційній системі суспільства залишається актуальним. По-третє, концепт середнього класу присутній у масових уявленнях українців про соціальну структуру. Як з'ясувалося під час опитувань, значна частина населення ототожнює себе із середнім класом, спонукаючи соціологів визначати, яку функцію виконує ідентифікація з цим “конструктом”. По-четверте, існує серйозна історична й теоретична традиція вивчення середнього класу, пояснення його виникнення, місця в суспільстві та еволюції у перебігу соціально-економічного розвитку сучасних, насамперед західних, суспільств. Від цієї традиції та практик її сучасних застосувань не можуть бути вільні соціологи й політологи.

Що саме, попри всі відмінності реалій пострадянського і західного середнього класу, дає змогу використовувати поняття “середній клас” для аналізу соціальної структури? Риси подібності цих груп (зрозуміло, з багатьма застереженнями) виявляються в їхній активній інноваційній ролі в економіці та культурі, у розмаїтті професійних статусів і форм діяльності, в динамізмі, мотивації досягнень, працьовитості, заповзятливості, вільнолюбстві, у психології “серединності”, відчутті соціальної гідності та самодостатності, у відторгненні екстремально-агресивних форм суспільної й політичної поведінки.

Щоб емпірично вивчити українські реалії середнього класу (зокрема, описати його склад, розмір, соціальний портрет, структуру матеріальних, трудових, культурних ресурсів, особливості світогляду і поведінки) і зробити порівняльний аналіз їх в Україні, Росії і західних країнах, спочатку треба розглянути методологічні проблеми виокремлення цієї групи. Пошук адекватних критеріїв і методичних засобів визначення середнього класу є одним із найважливіших завдань для соціолога.

Методологічні проблеми ідентифікації середнього класу в Україні

Обговорюючи методологічні проблеми визначення середнього класу, висловимо свої припущення, чому виникають складнощі

з ідентифікацією його в пострадянських суспільствах і чому не знають їх західні соціологи.

За сформованою у світовій соціології традицією, вітчизняні дослідники практикують два підходи до визначення класу (суб'єктивний та об'єктивний), зіставляючи або навіть комбінуючи їх. *Суб'єктивний* ґрунтується на принципі самоідентифікації, тобто виходить із міркувань самих членів суспільства стосовно того, до якої соціальної верстви чи класу вони належать. *Об'єктивний підхід* оперує ознаками, що не залежать від переконань індивіда, – найчастіше це характер праці та рівень доходів. Розглянемо докладніше три основні варіанти емпіричного визначення середнього класу.

Середній клас за професійним статусом. Ця традиція і пов'язана з нею методика ідентифікації виходять із класифікації населення за соціально-професійними категоріями¹. При цьому середній клас визначають як професійну спільноту нефізичної праці, що міститься між вищим і робітничим класами. Термін “середній” у даному разі відбиває досить поширене поняття ієрархії статусів, у якому неручна праця престижніша за ручну, але визнається соціально більш низькою відносно груп, що володіють великою власністю або займаються політикою².

Які професійні групи входять до цієї категорії? Насамперед представники “нових середніх” – фахівці, менеджери і державні чиновники, а також “старі середні” – дрібні підприємці, самозайняті та фермери. Правда, серед дослідників класової структури точиться дискусія: чи включати до складу середнього класу, з одного боку, працівників рутинної нефізичної праці (секретарів, клерків, касирів, продавців та ін.), а з іншого – керівників нижньої ланки у сфері фізичної праці (майстрів, бригадирів тощо).

Візьмімо як приклад популярну в західній соціології схему класів Джона Голдторпа, ґрунтовану на критерії зайнятості й часто використовувану в міжнародних порівняльних досліджен-

¹ Зауважимо, що середній клас за соціально-професійним статусом визначають лише стосовно зайнятого населення.

² Средний класс // Большой толковый социологический словарь / Collins. – М.: Вече, 1999. – Т.2. – С. 282.

нях, і віднайдімо в ній середній клас (див. табл. 9.1)³. У даному разі межа, що відділяє середній клас від робітничого, пролягає між V (техніки і керівники нижчого рівня у сфері фізичної праці)

Таблиця 9.1

Класи в Україні та Великій Британії
(за схемою Дж. Голдторпа), %⁴

Класи			Україна	Велика Британія
Службовий	I	Професіонали, державні службовці, керівники вищого рівня, менеджери і власники великих підприємств	9,8	9,4
	II	Професіонали, державні службовці, керівники більш низького рівня, менеджери і власники невеликих підприємств	17,6	17,9
Усього			27,4	27,3
Проміжний	III	Працівники рутинної нефізичної праці	11,5	19,5
	IV	Дрібні власники, самозайняті, фермери	3,4	8,7
	V	Техніки і керівники нижчого рівня у сфері фізичної праці	8,2	8,1
Усього			23,1	36,3
Робітничий	VI	Кваліфіковані працівники фізичної праці	17,6	12,5
	VII	Напів- та некваліфіковані працівники фізичної праці	22,1	23,4
	VIII (VIIb)	Сільськогосподарські робітники	9,9	0,5
Усього			49,6	36,4

³ Вітчизняними соціологами накопичено досвід вивчення класового складу населення України з використанням даної схеми, адаптованої для українських реалій зайнятості, що дає змогу порівняти частку середнього класу в українському і західному суспільствах (*Оксамит-ная С.Н. Концепция классов Дж.Голдторпа: опыт применения в Украине // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.Макеева. – К., 2003. – С. 82–115*).

⁴ Дані проекту “Ставлення до перетворень” (1998), виконаного співробітниками відділу соціальних структур Інституту соціології та фірмою “Соціс” на репрезентативній для України вибірці у 2500 чоловік.

і VI (кваліфіковані працівники фізичної праці) класами. За цією схемою, середній клас (до його складу входять представники службового і проміжного класів) у Великій Британії становить 63,6%, а в Україні – 50,5%. Ця відмінність виникає за рахунок значно меншої частки представників проміжного класу (працівників рутинної нефізичної праці та дрібних підприємців) серед зайнятого населення України. При цьому частка службового класу (фахівців, менеджерів, державних службовців) дорівнює британській.

Як правило, у соціологів виникають сумніви з приводу адекватності використання цього методу на теренах пострадянських країн. Підставою для критики правомірності застосування запозичених класових схем слугує той факт, що в Україні більшість традиційних для західного середнього класу представників професійних груп (лікарі, вчені, інженери, викладачі та ін.) за рівнем доходу і життєвими стандартами аж ніяк не вписуються у його межі. До повноцінного середнього класу, що відповідає всім західним стандартам, експерти відносять три категорії: бізнес-верству, що її становлять дрібні і середні підприємці; середню ланку бюрократії; найбільш кваліфіковану частину спеціалістів технічного, соціального і гуманітарного профілю, які працюють на успішних підприємствах і мають здебільшого тіньові доходи [5].

Проте незважаючи на описані вище сумніви в адекватності підходу, орієнтованого на уявлення про професійний склад західного середнього класу, альтернативи йому, мабуть, немає. Якщо українське суспільство і його політична еліта за еталон беруть ринкову модель економіки, то і модель зайнятості, а отже, і класова структура нашого суспільства наблизатимуться до західних аналогів. І цю динаміку слід відстежувати за допомогою методичних засобів, вироблених і апробованих західними соціологами.

Середній клас за економічним статусом (доходом і споживчими стандартами). Класифікація за доходом базується на встановленні умовних меж, що відділяють один клас від іншого (звичайно в цифрах щомісячного або щорічного середньо-душового доходу). Так, у США до середнього класу відносять сім'ї із щорічним доходом від 25 до 95 тисяч доларів (дані 2003 року).

Це люди, які мають власне житло, автомобіль, всю необхідну побутову техніку, пенсійне і медичне страхування, користуються кредитами, дають дітям пристойну освіту тощо.

В Україні до груп із середнім доходом у 2001 році відносили сім'ї, в яких рівень щомісячних витрат на одного члена сім'ї становив від 353 до 635 грн⁵. До цієї групи в 2001 році належали 18% населення. На думку ж авторки даної лекції, обґрунтовану в монографії “Середній клас: люди і статуси” [10], до середнього класу правомірніше відносити сім'ї, середньодушовий дохід яких перебуває в межах від 150 до 1000 доларів щомісяця (враховуючи офіційні й тіньові доходи).

Які проблеми виникають при застосуванні цього методу? Ідентифікація вітчизняного середнього класу за доходом проблематична внаслідок того, що в Україні його важко зафіксувати як у статистичних, так і в соціологічних опитуваннях. Адже заявляти реальні цифри своїх доходів, значна частина яких має тіньове походження, люди не схильні. Згідно з даними всіх досліджень домогосподарств, рівень доходів, що офіційно заявляються, і рівень реальних витрат значно різняться (наприклад, за даними Держкомстату, мінімум в 1,5 раза), що робить використання цього критерію як основного непродуктивним.

Звичайно, об'єктивний підхід (ґрунтований на соціально-професійному або економічному статусах) являє для соціологів інтерес більшою мірою, та у зв'язку з описаними вище проблемами застосування його в сучасних умовах має серйозні обмеження. Ось чому велику частину досліджень середнього класу було здійснено на основі суб'єктивного критерію або комбінації обох підходів.

Середній клас за самоідентифікацією. Суб'єктивний підхід, що спирається на самостійне визначення респондентами свого положення в класовій структурі, також має своє “підводне каміня”. Проблема може коренитися у запропонованій респонден-

⁵ Економісти виокремлювали чотири групи населення, які різняться за рівнем поточних доходів (витрат) на одного члена сім'ї: *заможні* (3% населення – понад 635 грн щомісяця), *середньодохідні* (18,0% – від 353 до 635 грн), *потенційно середньодохідні, або протосередні* (51,8% – від 175 до 353 грн), *бідні* (27,2% – менше за 175 грн) [8, с. 44–45].

там шкалі, а саме — в адекватності кількості та номінації категорій для самоідентифікації. На наш погляд, популярна серед українських дослідників тричленна шкала (верхній, середній і нижчий класи), згідно з якою до середнього класу потрапляє 45% населення, є не досить вдалою. Наші західні колеги, критикуючи її застосування (при цьому середнім класом у США вважають себе 80% опитаних, що надто багато навіть для американського суспільства), ведуть мову про психологічний феномен уникнення більшістю людей негативних ідентичностей (в даному разі з нижчим класом)⁶.

У своїх дослідженнях ми використовували різні шкали, які застосовують у міжнародних порівняльних дослідженнях для ідентифікації середнього класу, наприклад тест інтегральної самооцінки соціального статусу за 10-бальною шкалою і тест самооцінки за чотирима категоріями (вища верства, середня, робітничка і нижча)⁷. Саме використання єдиних методик дослідження моделі соціальної структури уможливило порівняння суб'єктивного середнього класу українського суспільства з російськими і західними його аналогами.

Перший метод — *тест інтегральної самооцінки свого соціального статусу за десятибальною шкалою*. Респондентові пропонували визначити своє місце на 10-бальних “сходах” соціальних статусів, де 10 — найнижчий соціальний стан, а 1 — найвищий. Для аналізу тесту було прийнято відпрацьоване у низці міжнародних досліджень групування статусних позицій, згідно з яким три верхні позиції (з 1 до 3) відповідають “верхньому середньому” класові, 4–6 — власне “середньому”, 7–8 — “нижньому середньому”, а дві нижні статусні позиції (9 і 10) — “нижчому” класові.

Використані для побудови типової моделі соціальної структури західних країн дані отримані під час крос-національного до-

⁶ Robertson I. Sociology. — N.Y., 1977. — P. 241–242.

⁷ Вдалою є також шкала, яка традиційно застосовується під час маркетингових, соціальних і політичних досліджень Всеросійським центром дослідження громадської думки (Левада-Центр) і містить п'ять верств (класів): “вища верства”, “верхня частина середньої верстви”, “середня частина середньої верстви”, “нижня частина середньої верстви”, “нижча верства” [7].

слід-ження The International Social Survey Programme “Social Inequality II”, яке проводилося в 1991–1993 роках у 17-ти країнах Європи й Північної Америки. Відповідно до описаного вище групування 10-бальної шкали, верхній середній клас становив 7,5% населення, середній – 58,9%, нижній середній – 23,5%, нижчий – 10,1% (див. підсумкові цифри у табл. 9.2). Ці дані, які представлено на рис. 9.1 у вигляді віддзеркалених графіків, демонструють “середньоарифметичну” соціальну структуру західних країн. Найпоширеніші “середні” статусні позиції можна легко розпізнати на рисунку через широкі “крила”, які надають моделі соціальної структури західних суспільств ромбоподібної форми.

Модель соціальної структури Росії побудована на підставі даних моніторингового дослідження Всеросійського центру до-

Таблиця 9.2

**Самоідентифікація респондентів із різними шаблями
“сходів” соціальних статусів, %**

Статусні позиції	Дані досліджень		
	Україна	Росія	17 країн Європи та Північної Америки
Верхній середній клас			
1-ша позиція	0,4	1,0	0,8
2-га позиція	0,7	0	1,0
3-тя позиція	2,0	3,0	5,7
Загалом	3,1	4,0	7,5
Середній клас			
4-та позиція	3,3	4,0	12,5
5-та позиція	5,0	19,0	28,3
6-та позиція	19,0	10,0	18,1
Загалом	27,2	33,0	58,9
Нижній середній клас			
7-ма позиція	20,9	14,0	13,5
8-ма позиція	22,7	17,0	10,0
Загалом	43,6	31,0	23,5
Нижчий клас			
9-та позиція	15,7	14,0	5,5
10-та позиція	10,4	18,0	4,6
Загалом	26,1	32,0	10,1

слідження громадської думки (травень 2000 року). Верхній середній клас об'єднує 4% російського населення, середній – 33%, нижній середній – 31%, нижчий – 32% (див. підсумкові цифри у табл. 9.2).

Для побудови моделі соціальної структури України були використані результати спеціального дослідження, проведеного фірмою “Соціс” за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою (1200 осіб) у листопаді 2002 року. Підсумкові значення шкали для України такі: верхній середній клас становить 3,1% населення, середній – 27,2%, нижній середній – 43,6%, нижчий – 26,1% (див. підсумкові цифри у табл. 9.2). Отже, місце найбільшої концентрації статусних самооцінок українців – нижній середній клас (43,6%). Представлена графічно, ця обтяженість нижньої частини фігури, що є характерною і для України, і для Росії, робить її схожою на піраміду (див. рис. 9.2).

Отже, проаналізувавши самооцінки соціального статусу населення України і Росії, ми дійшли висновку, що суб'єктивні картини соціальної структури двох країн на початку ХХ ст. були близькі. Соціальний устрій обох пострадянських суспільств у самопочутті їхніх громадян являв собою протистояння “верхівки” й переважної маси населення, сконцентрованої у двох нижніх класах, тоді як суб'єктивний середній клас становив в Україні трохи більше чверті населення, а в Росії – третину. Звісно, є розбіжності у пропорціях класів, проте конфігурація їх являє собою один тип соціальної структури. Разом із тим порівняння суб'єктивних моделей стратифікації західних і пострадянських суспільств унаочнює два принципово різні типи соціального устрою.

Другий метод. Відповіді українців на запитання стосовно їхнього місця на ієрархічних “сходах” соціальних статусів були зіставлені з самооцінками належності до того чи іншого класу (верстви) суспільства. Використовували шкалу з чотирма категоріями: “вища верства”, “середня”, “робітничий клас”, “нижча верства”. Розподіл даних самовіднесення респондентів до однієї з цих категорій виявився дуже близьким до розподілу даних самоідентифікації за чотирма згрупованими класами 10-бальної статусної ієрархії (див. табл. 9.3).

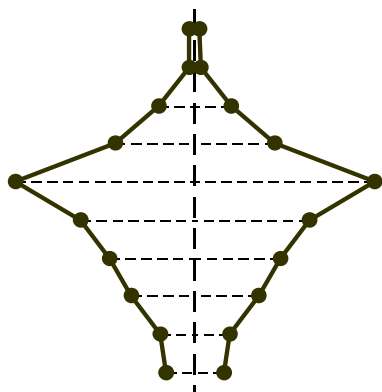

Рис. 9.1. Типова соціальна структура країн Західної Європи і Північної Америки

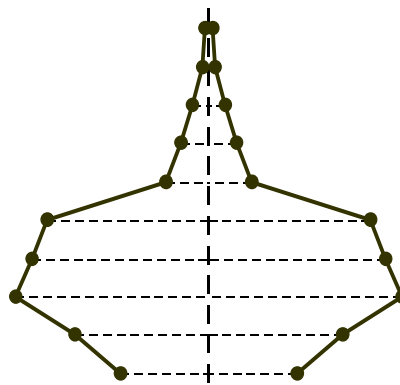

Рис. 9.2. Соціальна структура України

Таблиця 9.3

Зіставлення даних самоідентифікації за шкалою соціальних статусів і за соціально-класовими категоріями, %

Розподіл даних самоідентифікації за 4-ма категоріями		Розподіл даних за згрупованою 10-бальною шкалою	
Вища верства	0,7	Верхній середній клас	3,1
Середня верства	28,3	Середній клас	27,2
Робітничий клас	47,0	Нижній середній клас	43,6
Нижча верства	24,0	Нижчий клас	26,1

Отже, масштаби суб'єктивного середнього класу в Україні, визначені за допомогою різних методичних прийомів, приблизно збігаються і становлять понад чверть населення. Зіставлення даних соціальної самоідентифікації за чотирма категоріями населення України з відповідними показниками інших країн, наведене в таблиці 9.4, підтверджує принципові розбіжності у соціально-класовій структурі українського і західних суспільств.

Таблиця 9.4

Відповіді населення різних країн на запитання:
 “До якої верстви (класу) в суспільстві
 Ви б найімовірніше себе віднесли?”, %

Варіанти відповіді	Україна, 2002	США, 1992	Велика Британія, 1992	Західна Німеччина, 1992
Вища верства	1	2	1	1
Середня верства	28	52	52	71
Робітничий клас	47	41	44	26
Нижча верства	24	5	3	2

Таким чином, застосування в Україні описаних вище підходів (за соціально-професійним статусом, економічним статусом і самоідентифікацією) має своїм результатом різні уявлення про розмір і якісний склад середнього класу. Тим часом західні соціологи з такою проблемою не стикаються. Виявляється, що незважаючи на підхід (об’єктивний чи суб’єктивний), який використовують соціологи, кожного разу фіксується спільність із схожими якісними характеристиками, що охоплює близько двох третин населення. Це пов’язане з тим, що в західних суспільствах забезпечений високий ступінь узгодженості статусних позицій: відповідність внесків (освіта, професійна майстерність) та винагород (дохід, престиж, влада).

У пострадянських же країнах дослідники ще довгий час будуть приречені на малопродуктивні дискусії стосовно того, що ж насправді являє собою середній клас. Невідповідність вітчизняних реалій середнього класу західним критеріям і стандартам очевидна, а корені її в тому, що в нашому суспільстві між професійно-освітнім статусом, з одного боку, доходом — з другого, престижем — з третього, і соціальною самооцінкою — з четвертого боку, відсутній прямий зв’язок, вони не склалися у взаємнообумовлену і взаємодетерміновану структуру. Ті професійні групи, які в західній класифікації традиційно входять до середнього класу (масові загони лікарів, учителів, працівників науки, культури та ін.), не володіють поки що відповідними матеріальними ресурсами і соціальною само-

оцінкою; ті ж, хто відносить себе до “середніх”, часто-густо не мають ані необхідного статусу, ані економічної незалежності.

Тема середнього класу, як і в цілому класового складу населення України, має залишатися в центрі наукового дискурсу. На наш погляд, слід відстежувати динаміку масштабу та якісного складу середнього класу, використовуючи весь арсенал названих вище методичних підходів.

Характеристики українського середнього класу

Ми ставили перед собою завдання усебічно підійти до опису середнього класу, його структури, масштабу, особливостей світогляду, способу життя, соціального самопочуття, політичних та економічних установок. Це можна було зробити, ґрунтуючись на даних моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України упродовж 1994–2002 років (вибірка – 1800 осіб). Спершу слід було окреслити межі цієї соціальної групи, визначення яких залежить від набору критеріїв, використовуваних дослідником. Для емпіричного дослідження характеристик середнього класу був застосований *комбінований підхід*, сутність якого полягає у методі “концентрації ознак”, запропонованому й апробованому у багатьох російських дослідженнях [1; 2; 11]. Логіку свого пошуку середнього класу опишемо у формі покрокових операцій.

Крок перший. У визначенні середніх верств населення важливим є критерій соціально-статусної самоідентифікації. Дотримуючись найширшого визначення середнього класу як сукупності суспільних груп, які посідають проміжне місце між крайніми соціальними класами, між “верхівкою” і “низами” соціальної ієрархії, у відповідях на запитання стосовно самоідентифікації соціального стану (за 7-бальною шкалою уявних соціальних “сходів”) ми вважали середніми три позиції (3, 4 і 5) – між двома нижніми і двома верхніми. Частка респондентів, які розташовують свій соціальний статус “у середині” суспільної ієрархії, у 2002 році становила 57,8%. Проте вони розміщені там вкрай нерівномірно: “нижня середня” верства (третя схо-

динка) становить 31,9%, “власне середня” (четверта сходинка) – 21,7% і “верхня середня” (п’ята сходинка) – 4,2%.

Звісно, серединна соціально-статусна самоідентифікація необхідна, але далеко не достатня умова виокремлення середнього класу. Одним із найважливіших критеріїв віднесення до середнього класу вважають дохід і рівень матеріального добробуту, тому що люди середнього класу – це насамперед забезпечені люди. Гідний економічний статус – підґрунтя певного рівня, способу та якості життя, впевненості в собі й задоволеності життям. Звідси *крок другий* – необхідність врахування економічного чинника (доходу і рівня добробуту) в процесі вирішення потрібної групи. Утім, більшість дослідників погоджуються з тим, що об’єктивний підхід до визначення доходу в реальних цифрах є малопродуктивним. Адже респонденти, як відомо, приховують розміри та джерела додаткових доходів не лише від податкової служби, а й від інтерв’юєрів. З огляду на це дослідникам нерідко доводиться покладатися на самооцінку людьми їхнього матеріального статку. Виходячи з наших завдань, серед тих, хто оцінив матеріальне становище своєї сім’ї за 11-бальною шкалою, згрупованою у п’ять категорій (“злиденна”, “бідна”, “середня”, “заможна” і “багата”), нас цікавили респонденти, які обрали одну з трьох “середніх” позицій. Вони становили 52,5% населення (4-та позиція – 26,8%; 5-та – 22,0%; 6-та – 3,7%). Здавалося б, цифра (більш як половина населення України!) не така вже й погана, якби не якісні характеристики самооцінки цього матеріального статусу. Визначаючи свій статок як “середній”, люди вкладають у це поняття зовсім різний зміст: для 2,8% респондентів це – “не вистачає продуктів харчування, іноді голодуємо”, для 39,8% – “вистачає лише на продукти харчування”, для 32,0% – “вистачає в цілому на проживання”, для 19,1% – “вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень”, для 2,9% – “вистачає на все необхідне, робимо заощадження” і лише для 0,3% – “живемо в цілковитому достатку”. Отже, понад 40% представників цієї групи, перебуваючи фактично за межею бідності, вважають таке становище середнім, тобто нормальним, звичайним для свого оточення.

Жоден із двох описаних критеріїв (самоідентифікація соціального статусу й самооцінка матеріального становища) не може бути достатнім для встановлення меж середнього класу. У кожній із виокремлених за цими критеріями груп є люди із не-конгруентним статусом: наприклад, ті, хто відносять себе до середніх верств суспільства, оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї як “злиденне” або “бідне” чи, навпаки, поєднують середню самооцінку матеріального статусу з низьким соціальним статусом. Тому *крок третій* передбачав застосування комбінації цих двох чинників. У результаті була вирізнена група, що об'єднує людей, котрі посідають одночасно три середні щаблі “сходів” за самоідентифікацією соціального статусу і три середні позиції за самооцінкою матеріального становища. Вона становила 39,2% вибіркової сукупності. Дослідники дають цій групі такі назви: “середня маса” (Л.Беляєва), “суб'єктивний середній клас” (Л.Хахуліна), “медіанна група” (З.Голенкова, Є.Ігітханян).

Крок четвертий. Логічно, що шукати середній клас слід у “середній масі” і що наступним критерієм, який наближає нас до потрібної групи, є рівень освіти. Виконання функцій, покладених на середній клас (передусім відтворення високопрофесійних кадрів, вироблення та поширення інноваційних виробничих, трудових і культурних практик, що відповідають новим соціальним умовам), потребує доволі високого освітнього рівня, сучасних знань, безперервності освіти, готовності підвищувати свій інтелектуальний і кваліфікаційний рівень або змінювати професію. Було вирішено враховувати рівень освіти не нижчий за “середня спеціальна” – вища, неповна вища і середня спеціальна. Отже, з перетину середніх позицій соціальної ідентифікації, самооцінки матеріального статусу і рівня освіти нами була виокремлена група, яка дістала назву “потенційний середній клас”. Її розмір – 14,6% вибіркової сукупності. Проте під час аналізу матеріального становища цієї групи в якісному розрізі виявилось, що 1,5% її представників обрали відповідь “не вистачає продуктів харчування, іноді голодуємо” і ще 27,5% – “вистачає лише на продукти харчування”. Зрозуміло, що претенденти на зарахування до

середнього класу не можуть мати таких характеристик. Тому виникла необхідність враховувати якісну оцінку їхнього матеріального статусу.

Крок п'ятий. Довелося ввести додатковий критерій – “якісна оцінка свого матеріального становища” – і в потенційному середньому класі виокремити три підгрупи, що мають якісні розбіжності в матеріальному становищі. Кожна з цих підгруп і може стати реальним підґрунтям для формування українського середнього класу.

Перша підгрупа охоплює тих, чий матеріальний добробут оцінюється як “вистачає в цілому на проживання”. Вона становить 6,2% вибіркової сукупності (111 осіб). Звісно, характеристики цього матеріального статусу (людей, “які ледь зводять кінці з кінцями”) є недостатніми для претендента на звання “середнього класу”. Проте, зважаючи на реалії українського суспільства, ця група (до речі, найчисленніша) має шанс на статус “нижньої верстви” середнього класу.

Друга підгрупа – це люди, матеріальне становище яких оцінене як “вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень”. Це вже більш-менш забезпечені за сучасними українськими стандартами люди. Умовно назвемо їх “середня верства”. Їхня частка сягає 3,7% вибірки (67 осіб).

Третя підгрупа (самооцінки її – “вистачає на все необхідне, робимо заощадження” і “живемо в цілковитому достатку”) може бути названа “ідеальним середнім класом”, оскільки майнові, освітні й соціальні характеристики її представників найбільшою мірою відповідають усталеним західним стандартам. Проте частка її дуже незначна – 1,0% вибіркової сукупності (18 осіб). Умовна назва – “верхня верства”.

Отже, потенційний середній клас в Україні видається нам таким, що складається з освічених людей середньої матеріальної заможності (принаймні на рівні самооцінок), які відносять себе до середніх верств суспільства. Він виокремлений на основі трьох критеріїв: самоідентифікація соціального статусу за 7-бальною

⁸ За даними 2005 року, частка середнього класу за описаною методикою його ідентифікації становила 12,4%.

шкалою, самооцінка матеріального добробуту (за інтегральною та якісною шкалами) і рівень освіти. Три названі вище підгрупи у сумі становлять 10,9% респондентів. Таким, за нашими оцінками, був у 2002 році масштаб українського середнього класу⁸.

Визначимо якісний склад виокремлених підгруп⁹. Чи різняться вони за своїми соціально-демографічними та професійними характеристиками?

“Верхньо-середня верства” (люди, які вважають себе забезпеченими всім необхідним) складається рівномірно з чоловіків і жінок переважно молодого і середнього віку (43,5% – до 30 років, 50,6% – 30–54, 5,9% – понад 55 років), жителів головним чином великих міст – 57,6%, а також невеличких міст – 31,8% і сіл – 10,6%. До неї належать традиційні для західного середнього класу групи: фахівці технічного і гуманітарного профілю (34,0%), підприємці (18,0%), кваліфіковані робітники (10,6%), студенти (9,4%), політики і державні службовці (3,6%). Вони є працівниками організацій і підприємств майже однаковою мірою приватного (37,7%) і державного (42,4%) секторів. Серед них за статусом зайнятості дві третини найманих робітників і значно більше, порівняно з іншими групами, роботодавців-власників (10,8%) і самозайнятих (20,3%).

“Нижню верству” (люди, котрим “вистачає в цілому на проживання”) становлять порівну чоловіки й жінки переважно середнього віку (32,4% – до 30 років, 62,2% – 30–54 роки, 5,4% – понад 55 років), жителі однаковою мірою великих і невеличких міст (відповідно 41,4% і 40,8%), а також сільські мешканці – 18,0%. За видами зайнятості тут є: фахівці технічного й гуманітарного профілю – 31,5%, підприємці – 10,8%, кваліфіковані робітники – 9,9%, студенти – 9,0%, державні службовці – 3,6%. Вони працюють як у державному (39,1%),

⁹ Через малу чисельність третьої підгрупи ми не можемо аналізувати її самостійно, тому для подальшого аналізу було вирішено об'єднати її з другою підгрупою в категорію “верхньо-середня верства”. Представників цих підгруп зближує наявність доходу, якого вистачає на все необхідне. Частка цієї об'єднаної групи становить 4,7% вибіркової сукупності (85 осіб).

так і в приватному (31,8%) секторі. За статусом зайнятості: 4,4% – роботодавці-власники, 20,0% – самозайняті, 75,6% – наймані працівники.

Отже, всередині цих верств немає гендерних відмінностей, тоді як *вікова диференціація* вельми значна: зміни менш хворобливо перенесли покоління 30-, 40- і 50-літніх (це когорти 1970-х, 1960-х і 1950-х років народження), саме вони виявилися найбільш адаптованими і затребуваними в нових умовах. Серед їхніх переваг: кваліфікація, досвід, освіта, схильність до ризику і змін, затребуваність з боку ринку праці у спеціалістах саме активних вікових груп. *Диференціацію за поселенською ознакою* також легко пояснити. Переваги городян, особливо жителів столиці, в доступі до необхідних для досягнення “середньо-класового статусу” ресурсів загальновідомі: більш широкий доступ до престижних форм освіти, різноманітний і масштабний ринок зайнятості, сприятливіші умови для розвитку підприємництва, більш активний споживацький ринок, зосередження сучасних інформаційних і наукомістких галузей економіки та відповідно великих організацій і компаній, що пропонують кращу оплату праці та привабливіші кар’єрні перспективи. *Професійна гетерогенність* верств цілком відповідає складові західного середнього класу: найбільш значними елементами є соціальні категорії фахівців і підприємців. За *статусом зайнятості* дві третини представників українського середнього класу становлять наймані працівники, а ще третину – підприємці та самозайняті; причому у верхній і середній верствах значно більше, ніж у нижній, власників приватних підприємств. Разом із тим, відсутні відмінності в зайнятості представників середнього класу за *секторами економіки*. Хоча і прийнято вважати, що кращі шанси потрапити до середнього класу мають зайняті в приватному секторі – як в ранзі працедавця, так і в ранзі найманого працівника, та наші спостереження не підтверджують такої думки. Пояснення можна шукати, з одного боку, в поступовому вирівнюванні оплати фахівців приватного і державного секторів, а з іншого – в наявності у працівників державного сектора додаткових джерел доходів, що мають здебільшого нелегальне походження. Отже, середній клас

України є гетерогенним за професійним складом, віком, статусами зайнятості та місцем проживання.

Щоб розглянути особливості складу і характеристики виокремлених вище груп, ми скористалися даними не лише соціологічного моніторингу, а й якісного дослідження, проведеного авторкою лекції за допомогою методу поглибленого інтерв'ю в серпні–листопаді 2002 року¹⁰. Подальший аналіз засвідчив, що три виокремлені групи (верстви) мають відмінні, але в цілому відповідні середньому класові дохід і матеріальне становище, спосіб життя, світогляд, задоволеність різними аспектами життя, політичні й економічні погляди. Розглянемо ці позиції докладніше.

Розмір і джерела доходів

Зважаючи на складність дослідження доходу як об'єктивного критерію стратифікації, дослідники, втім, намагаються якомога точніше визначити фінансово-економічний стан середнього класу. Політиків насамперед цікавить ця реально фіксована межа, що відокремлює “середніх” від “бідних”.

За даними соціологічного моніторингу, розмір щомісячного доходу (заробітної плати, стипендії, пенсії) у представників нижньої верстви становить у середньому 53 дол., у представників верхньо-середньої — 74 дол., а загалом за вибіркою — 39 дол. Тобто доходи середнього класу не надто суттєво коливаються у межах прожиткового мінімуму, хоча розкид доходів усередині

¹⁰ Вибірка якісного дослідження (40 осіб) формувалася з урахуванням соціально-демографічних характеристик груп (верств середнього класу), вирізнених під час аналізу моніторингу. Були опитані люди, яких за об'єктивними показниками (соціально-фаховим статусом, рівнем освіти, доходом і матеріальним добробутом) можна віднести до середнього класу. Серед респондентів було 16 жінок і 24 чоловіки віком від 27 до 55 років, за професійним складом — це підприємці, лікарі, вчителі, інженери, науковці, офіцери, менеджери, юристи, державні службовці, економісти, працівники сфери послуг. Особливістю вибірки у соціально-поселенському плані було те, що всі респонденти — городяни, жителі столиці. Колекція інтерв'ю опублікована у монографії авторки лекції [10].

груп дуже значний. Відповідно до даних моніторингу, доходи представників середнього класу в 1,5–2 рази перевищують доходи за вибіркою в цілому.

Цікавішим для нас є такий економічний показник, як дохід на душу населення. За даними моніторингу, у 2002 році розмір щомісячного сукупного доходу на одного члена сім'ї у нижній верстві становив у середньому 40 дол., у верхньо-середній – 60 дол., загалом за вибіркою – 31 дол. За даними інтерв'ювання, реальні доходи середнього класу значно вищі: середньодушовий дохід міської сім'ї коливається в межах від 150 до 1000 дол.

На думку респондентів, сукупний дохід на одного члена сім'ї на місяць, який можна вважати достатнім, має бути втричі більший, ніж отримуваний нині: у нижній верстві достатнім назвали в середньому 114 дол., у верхньо-середній – 154 дол., загалом за вибіркою – 96 дол. Як свідчать відповіді учасників інтерв'ю, у кожній верстві розмір реальних доходів менший за бажаний вдвічі: у нижній верстві достатньою вважають суму 350–500 дол. на особу, в середній – 500–1000 дол., у верхній – 2000 дол. Порівняння цих цифр демонструє, що різні верстви середнього класу і населення в цілому мають не тільки різні рівні доходів, а й різні рівні домагань. Середній клас – це люди з більш розвиненими потребами і претензіями; вони зорієнтовані на вищі стандарти споживання, рівень і якість життя.

Під час інтерв'ю ми намагалися з'ясувати джерела та розміри реальних (офіційних і неофіційних) доходів сім'ї. Джерелами додаткових доходів, які, не приховуючи, називали респонденти, є, наприклад, неофіційна приватна практика і дистрибуторство лікарських препаратів у лікарів, репетиторство у викладачів вищих навчальних закладів і вчителів, а також посередницькі послуги, консультації, подяка клієнтів у вигляді грошей, послуг або подарунків, надання будівельних, швейних послуг, допомога родичів.

Матеріальний добробут

Щомісячний дохід представників середнього класу дає їм змогу забезпечувати та підтримувати певний рівень життя, який передбачає наявність власного облаштованого житла, авто-

мобіля, набору сучасної побутової техніки, повноцінного харчування, можливість сплачувати комунальні послуги, якісний відпочинок і сучасні види дозвілля, доступність освіти, якісне медичне обслуговування. Вони зорієнтовані на західні стандарти споживання і виходячи з них оцінюють свій статус.

Представники виокремлених нами верств середнього класу мають різні рівень і якість життя. За даними моніторингу, матеріальне становище сімей у верхньо-середній верстві є найвищим: практично всі мають у своєму розпорядженні набір сучасної побутової техніки (кольоровий телевізор, холодильник, магнітофон, стерео- і відеоапаратура, пральна машина, нові або добротні меблі), половина групи мають автомобіль (у нижній верстві – 32,4%, загалом за вибіркою – 18,8%), модний одяг (відповідно – 17,1 і 11,0%), третина – дачну будівлю (12,6 і 10,5%) і ще половина – присадибну ділянку (43,1 і 37,5%). Оскільки представники цієї групи є найосвіченішою частиною суспільства, 40% із них мають домашню бібліотеку (33,3 і 20,2%), 22,4% – комп'ютер (9,0 і 4,7%).

У структурі бюджету сім'ї частка витрат на харчування є важливим критерієм матеріального добробуту. За даними Держкомстату України, переважна частка витрат домогосподарств (63,6%) припадає на харчування, що є показником бідності більшості населення. Дані моніторингу свідчать, що витрати на харчування одного члена сім'ї у нижній верстві становили в середньому 24 дол. (тобто понад половину середньодушового доходу), у верхньо-середній – 30 дол. (половину), за вибіркою в цілому – 20 дол. (близько 70% душового доходу). Достатньою сумою на харчування у розрахунку на одного члена сім'ї респонденти назвали суму, яка у 2–2,5 рази перевищує ту, що витрачається тепер: у нижній верстві – 53 дол., у верхньо-середній – 65, загалом за вибіркою – 52 дол.

Форми дозвілля

Під час аналізу даних моніторингу увиразнюються істотні відмінності у формах проведення вільного часу і літньої відпустки. Представникам верхньо-середньої верстви значно біль-

шою мірою доступні форми дозвілля, пов'язані з фінансовими витратами: вони частіше за інших ходять у гості й приймають гостей, відвідують ресторани або нічні клуби, магазини та кінотеатри, крім того, працюють на комп'ютері. Зауважимо, що серед них 14,0% постійно працюють на комп'ютері, 34,1% вміють у разі потреби ним користуватися і чверть користуються послугами Інтернету (за вибіркою – 4,4%, 13,3% і 5,2%). На відміну від переважної більшості населення, яка проводить літній відпочинок здебільшого на дачі, у родичів або знайомих, що не потребує спеціальних витрат, матеріальний рівень 30% сімей верхньо-середньої верстви дає змогу витратити кошти на літній відпочинок у курортній зоні, з них за путівкою – 9,4% (5% у нижній верстві і 2,1% за вибіркою загалом), без путівки – 17,7% (відповідно – 10,8% і 5,5%), за кордоном – 4,8% (2,7% і 0,7%).

Задоволеність різноманітними аспектами життя

Нормальне соціальне самопочуття, що складається із задоволеності роботою, соціальним статусом, життям загалом, є однією з найважливіших підстав віднесення людини до середнього класу.

Кореляція між самооцінками матеріального і соціального статусів, виявлена багатьма дослідниками, характерна і для середнього класу: чим вище матеріальне становище його представників, тим ліпшим є їхнє соціальне самопочуття. Так, за даними моніторингу, 27,0% респондентів верхньо-середньої верстви розташували себе на п'ятому щаблі уявних 7-щаблевих соціальних "сходин", половина – на четвертому і 23,0% – на третьому. Водночас самооцінки соціального статусу представників нижньої верстви значно нижчі – відповідно 10,8%, 39,6% і 49,6%.

Статус, досягнутий у соціальній ієрархії, 38,1% представників верхньо-середньої верстви вважають для себе достатнім, але 38,3% не задоволені своїм нинішнім становищем у суспільстві: або бачать для себе більш гідні перспективи в майбутньому, або негативно оцінюють структурні обмеження, які слугують бар'єром для їхньої соціальної кар'єри. У нижній верстві й загалом за вибіркою ступінь задоволеності соціальним статусом

значно нижчий: 19,8% задоволені ним і 46,8% – не задоволені (загалом за вибіркою, відповідно 12,2% і 63,3%). За даними інтерв'ю, у нижній верстві спостерігається неконгруентність соціального і матеріального статусів: респонденти оцінюють свій соціальний статус вище за матеріальний. Саме ця невідповідність породжує незадоволеність соціальним статусом. У середній та верхній верствах самооцінки матеріального і соціального статусів збігаються.

Наявність цікавої, добре оплачуваної роботи є однією з головних цінностей сучасної людини, запорукою матеріального добробуту й життєвого успіху. Цю перевагу більшою мірою мають представники середнього класу. У верхньо-середній і нижній верствах понад половина респондентів задоволені роботою і 23,7% – не задоволені, тоді як серед населення в цілому втричі менше задоволених (16,8%) і стільки ж незадоволених (22,6%).

Усі переваги й здобутки людини середнього класу складаються в більш позитивне сприйняття нею власної долі. Інтегральне життєве самопочуття значно сприятливіше у представників верхньо-середньої верстви: тут 45% задоволені тим, як складається їхнє життя в цілому, 26,0% – не задоволені; у нижній верстві відповідно 28,8% і 40,0%, а загалом за вибіркою – 17,5% і 56,6%. За даними інтерв'ю, всі респонденти в цілому задоволені своїм життям, вважають себе успішними, добре адаптованими до сьогоденних умов. Успіх у роботі, у сім'ї, у житті – ознаки оптимальної адаптації. Чинниками життєвого успіху називають передусім не освіту і професію (вони вважаються самі собою зрозумілими), а характер людини, владу, працездатність, уміння ставити мету і досягати її.

Економічні погляди ¹¹

Порівняння із середніми за вибіркою даними демонструє, що представники виокремлених нами у моніторинговому дослідженні середніх груп є носіями сучасних соціально-еконо-

¹¹ З даними щодо ціннісних орієнтацій, кола спілкування, стану здоров'я й медичного обслуговування, стратегій страхування і кредитування представників різних верств середнього класу можна ознайомитись у монографії авторки лекції [10].

мічних поглядів, які відрізняються найрадикальнішою ринковою орієнтацією. Так, 76,0% респондентів схвалюють розвиток приватного підприємництва (загалом за вибіркою – 48,2%), 30,6% позитивно ставляться до приватизації великих підприємств (відповідно 18,3%), 75,5% схвалюють приватизацію малих підприємств (50,5%), 65% підтримують приватну власність на землю (48,0%). Оцінюючи участь держави в управлінні економікою, 12,0% респондентів виступають за мінімізацію ролі держави і за ринкове регулювання (загалом за вибіркою 6,5%) і 66,5% – за поєднання державного управління та ринкових методів (46,1%).

Попри те що реформаторські ідеї й економічний лібералізм (і радикальний, і помірний, який визнає необхідність поєднання ринкових механізмів з частковим державним регулюванням і збереженням системи соціальних гарантій) переважають у поглядах українського середнього класу, але й тут є люди з діаметрально протилежними поглядами, котрі вважають ринкові реформи хибними і шкідливими. Ці 8–13% українського середнього класу наполягають на необхідності повного відновлення державної власності, виступають проти приватизації навіть малих підприємств, не кажучи вже про великі, проти приватної власності на землю, за повернення до планової економіки. Однак більшість представників середнього класу роль держави в управлінні економікою вбачають у створенні механізмів функціонування економіки на рівні рекомендацій і створення належних умов, правової бази, зваженої податкової політики. Ідеалом для цих респондентів є соціально зорієнтована ринкова економіка, що передбачає міцну систему соціального захисту для слабких верств населення.

Політичні погляди

Політичні погляди виокремлених у моніторингу груп вирізняються строкатістю. Тут репрезентований увесь спектр іноді протилежних ідейно-політичних орієнтацій, що дає підстави говорити про відсутність сталої демократичної домінанти у політичній свідомості значної частини середніх верств. Так, за даними моніторингу, 14,4% респондентів підтримують прихильників соціалізму, 18,5% – капіталізму, 15,9%, щоб уникнути

конфліктів, підтримують і тих, і тих, і тих, 29,2% політично індіферентні – не підтримують жодну зі сторін (загалом за вибіркою відповідно – 27,5%, 12,1%, 16,3% і 22,4%). Серед українського середнього класу є носії консервативно-традиціоналістських і реформаторсько-модернізаційних цінностей із більш-менш свідомою політичною позицією. Але є тут і люди, які зізнаються, що не цікавляться політикою взагалі, не мають достатніх політичних знань. Зокрема, на прохання ідентифікувати свої політичні преференції 16,4% респондентів зазначили, що їй досі не визначилися, 10,8% зізналися, що не знаються на ідейно-політичних течіях, і ще 10,1% заявили про свою аполітичну позицію, тобто про відсутність симпатій до будь-якої з них. Готові до політичного самовизначення близько двох третин представників середнього класу: 22,5% називають соціал-демократичну течію, 10,8% – національно-демократичну, 8,2% – соціалістичну, 7,7% – зелених, 4,6% – комуністичну, 4,0% – ліберальну.

Отже, немає підстав говорити про політичну гомогенність українського середнього класу. Радше слід вести мову про наявність у його представників потенційно конфліктної політичної свідомості. Проте соціологи, які вивчають політичну свідомість, наголошують, що визначення респондентом своєї політичної позиції за анкетним переліком варіантів аж ніяк не свідчить про реальний стан справ. Як показують спеціальні дослідження, мало хто з респондентів може чітко й аргументовано викласти сутність своїх поглядів, і тільки 23,2% представників середнього класу, за їхніми власними твердженнями, мають достатні сучасні політичні знання. Разом із тим, попри все розмаїття політичних та економічних позицій, представників середнього класу об'єднує позитивна оцінка ними суспільних змін, прийняття цінностей свободи, демократії, ринку, правової держави.

Громадська активність

Важливі запитання: чи готові представники середніх верств реалізувати свої орієнтації у формах соціально-політичної дії? Чи готові вони бути активними суб'єктами громадянського суспільства? За даними моніторингу, близько чверті респон-

дентів залучені до різних форм громадянської активності (на 5%-му рівні значущості більше, ніж загалом за вибіркою), оскільки є членами однієї з громадських або політичних організацій (5,1% – члени професійного об'єднання, 4,6% – політичної партії, 3,0% – громадської організації, фонду, по 2,5% – відповідно релігійної організації, організації екологічного спрямування, спортивного клубу, молодіжної організації, 1,5% – клубу за інтересами).

Як пояснюють респонденти свою неучасть у громадських організаціях? По-перше, відсутністю сил і часу, що витрачаються переважно на інтенсивну трудову діяльність, отримання додаткових доходів, підвищення професійного рівня. По-друге, оскільки будь-які форми громадянської активності сприймаються не як ознака громадянського суспільства, запорака самоврядування, громадянської відповідальності й ініціативи, а радше як пережиток радянських часів, то відповідно участь у громадському житті асоціюється у респондентів з формальною, інсценованою діяльністю. По-третє, з одного боку, висловлюють недовіру лідерам громадських організацій, бо вважають їх “тими самими політиками, тільки нижчого рівня”, з іншого – говорять про відсутність лідерів – нової моральної еліти, за якою можна було б іти. По-четверте, існує усталена думка про неможливість впливу на владні структури, про непорядність влади, її байдужість до вимог громадян. У 2002 році була відсутня віра у можливість бодай щось змінити, в успіх колективних дій, у доцільність самоорганізації людей. На запитання: “Чи може людина Вашого статусу впливати на дії влади?” лише 11,8% представників середнього класу (загалом за вибіркою – 7,3%) відповіли, що змогли б удатися до певних дій у разі прийняття урядом України рішення, що обмежуватиме їхні законні права й інтереси, а 16,3% переконані, що могли б якось вплинути на аналогічне рішення, якби його схвалила місцева влада (загалом за вибіркою таких 11,2%). Низьким є також рівень довіри до Президента (14,8%), Верховної Ради (5,1%), уряду (10,7%), місцевих органів влади (12,8%), профспілок (14,0%), партій (9,0%).

Протестні орієнтації¹²

Оцінюючи в моніторинговому дослідженні рівень і форми соціальної активності, слід зазначити, що рівні конфліктності, протестного потенціалу представників середнього класу і населення істотно не відрізняються. Так, готовність взяти участь у мітингах, демонстраціях протесту проти погіршення рівня життя, на захист своїх прав у 2002 році висловили 26,0% респондентів (за вибіркою загалом – 29,7%). Позицію “слід активно протестувати проти постійного погіршення умов життя” поділяли 38,0% опитаних (за вибіркою – 41,5%). Вони були прихильниками не так радикальних (лише 2,6% готові брати участь у несанкціонованих мітингах, 1,5% – у незаконних страйках), як поміркованих (дозволених) форм протесту (22,0% готові взяти участь у законних мітингах і демонстраціях, 9,7% – у бойкотуванні рішень органів влади, 8,2% – у загрозі страйком, 5,6% – у пікетуванні державних установ). Проте третина респондентів не були готові до участі в жодних акціях соціального протесту через переконання, що треба дотримуватися порядку, миру і злагоди за будь-яку ціну.

Отже, призначення середнього класу як ініціатора, лідера, суб'єкта розвитку форм громадянської активності не реалізоване належним чином. У його представників немає відчуття “ми”, почуття культурної й соціальної єдності, необхідного рівня солідарності та згуртованості в обстоюванні своїх інтересів. Більшість із них політично неупереджені й пасивні, не відчувають потреби в громадських об'єднаннях, не довіряють політичним партіям і лідерам, реалізують свої погляди та волевиявлення виключно шляхом участі у виборах. Основна маса представників середнього класу ще не готова до створення й

¹² Участь представників середнього класу в подіях помаранчевої революції авторкою лекції детально розглянута у статті: *Симончук О.В.* Помаранчева революція – повстання середнього класу? *ТАК!* За даними моніторингу // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – С. 62–71.

свідомої підтримки політичних партій, які б лобіювали їхні інтереси, добровільних організацій, спілок, гільдій та асоціацій. Наразі наявні організації виступають не від імені потужного суспільного класу, а лишень від імені зацікавленої меншості.

На завершення тезово підсумуємо реалії та перспективи середнього класу в Україні.

➤ Середній клас у структурі українського суспільства за *соціальним статусом* є молодію, освіченою, професійно успішною, мобільною, добре адаптованою до ринкових умов частиною економічно активного населення України, що мешкає переважно у великих містах.

➤ Середній клас неоднорідний за *професійним складом*: це насамперед дрібні й середні підприємці та “білі комірці” — державні чиновники середньої ланки, старші офіцери армії та силових служб, висококваліфіковані, соціально затребувані управлінці та спеціалісти технічного і гуманітарного профілю, які працюють однаковою мірою в ефективних приватних і державних підприємствах та організаціях.

➤ За *матеріальним статусом* середній клас має у своєму розпорядженні дохід у межах від 150 до 1000 доларів на місяць на кожного члена сім’ї і досить високий рівень матеріального забезпечення (наявність якісного житла, добротних меблів, автомобіля, набору сучасної побутової техніки, модного одягу, повноцінного харчування).

➤ Люди середнього класу неоднорідні за *матеріальним статком, способом життя, моделями споживання*. Вони формують особливі субкультури: описані верстви мають різні стандарти споживання, що увиразнюють розбіжності у стилі життя і культурних орієнтаціях (вибір житла, одягу, харчування, форм дозвілля). Усе разом взяте дає підстави говорити не просто про середній клас, а про середні класи.

➤ Представники середнього класу мають *психологію “серединності”*, оскільки відносять себе до середніх соціальних і матеріальних верств українського суспільства. Підставами для такого віднесення вважають насамперед дохід, рівень освіти, професійний статус, соціальне походження.

➤ Представники середнього класу мають позитивне *соціальне самопочуття*: вони значно більшою мірою, ніж населення в цілому, задоволені соціальним статусом, роботою, життям.

➤ За *психологічним складом* це — люди активні, ініціативні, вони виказують готовність до професійної, територіальної, освітньої мобільності, схильні до змін і ризику.

➤ У плані *ціннісних орієнтацій* середній клас сповідує ідеали свободи, зорієнтований на самостійність та індивідуальну відповідальність за власну долю, позбавлений патерналістських очікувань. Він є носієм сучасних проринкових, ліберальних економічних поглядів і водночас суперечливих ідейно-політичних установок. На сучасному етапі суспільного розвитку він здебільшого громадянсько й політично пасивний.

➤ Середній клас виконує низку специфічних за умов суспільної трансформації *функцій*, насамперед функцію відтворення висококваліфікованої робочої сили, різних форм підприємницької активності, а також функцію “соціальної інноваційності”, що забезпечує поширення креативних життєвих практик, які сприяють якісній зміні засад громадського життя.

➤ *Розмір* українського середнього класу, який визначають за суб’єктивним критерієм соціальної самоідентифікації, становить 25–28% населення, але якщо враховувати також об’єктивні критерії (рівень матеріального добробуту, рівень освіти), то вдвічі менше — 11%.

На сьогоднішній день описана вище спільнота має високий професійно-освітній потенціал, більш-менш ефективні стратегії економічної поведінки, позитивне соціальне самопочуття, проте через свою нечисленність, політичну невизначеність, відсутність чіткої громадянської позиції й усвідомлення своїх інтересів та оформленої соціально-групової ідентичності ця спільнота досі не є значущою суспільною силою. Постійний моніторинг розміру, якісного складу, настроїв українського середнього класу свідчатиме про успіхи чи проблеми у здійсненні соціально-економічних реформ.

 Словник термінів

Середній клас — соціальна група, яку в західній соціологічній традиції визначають: *за професійним складом* як групу неручної праці, що посідає місце між вищим і робітничим класом (тобто неручна праця в ієрархії статусів визнається престижнішою за ручну, але соціально нижчою, ніж володіння великою власністю або зайняття політикою), *за розміром* — найчисленнішою серед соціальних груп розвинених західних суспільств, *за функціями* — такою, що відтворює високопрофесійну робочу силу, інвестиційною, соціально консолідаційною і політично центристською, *за структурою* — гетерогенною, що складається із старого і нового середнього класу.

Старий середній клас представлений дрібними та середніми підприємцями, власниками магазинів, ремісниками, людьми вільних професій, дрібним і середнім селянством. Це люди, які однаковою мірою залежать від своєї власності та своєї праці.

Новий середній клас репрезентують дві великі категорії найманих службовців — фахівці (програмісти, вчені, економісти, інженери, лікарі, викладачі тощо) і менеджери (адміністратори та управлінці). Ресурси влади та впливу цього класу пов'язані не з класичною власністю (капіталом або засобами виробництва), а з інтелектуальною власністю та професійною діяльністю.

Суб'єктивний підхід до виокремлення класу ґрунтується на принципі самоідентифікації, тобто виходить із міркувань самих членів суспільства стосовно того, до якої соціальної верстви чи класу вони належать.

Об'єктивний підхід до виокремлення класу має за основу ознаки, що не залежать від точки зору індивіда, — найчастіше це характер праці та рівень доходів.

 Література

1. Аврамова Е.М. Формирование среднего класса в России: определение, методология, количественные оценки // Общественные науки и современность. — 2002. — № 1. — С. 17–24.

2. *Беляева Л.А.* Социальная стратификация и средний класс в России: 10 лет постсоветского развития. – М., 2001.
3. *Голенкова З.Т., Романенко Л.М., Бирюков П.Б.* Британские социологи о современном среднем классе // Социологические исследования. – 1996. – № 10. – С. 145–152.
4. *Дилигенский Г.Г.* Люди среднего класса. – М., 2002.
5. *Заславская Т.И.* Социоструктурный аспект трансформации российского общества // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 3–11.
6. *Круглий стіл “Соціальні та економічні параметри середнього класу в Україні. Від пошуку до визначення” // Економіст. – 2005. – № 7. – С. 9–33.*
7. *Левинсон А., Стучевская О., Шужин Я.* О тех, кто называет себя “средний класс” // Вестник общественного мнения. – 2004. – № 5 (73). – С. 48–62.
8. *Лібанова Е.М.* Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 34–60.
9. *Середній клас України: проблеми та соціально-економічні передумови становлення. – К., 2005.*
10. *Симончук Е.В.* Средний класс: люди и статусы. – К., 2003.
11. *Средние классы в России: экономические и социальные стратегии / Под ред. Т.Малевой. – М., 2003.*
12. *Тихонова Н.Е.* Российский средний класс: особенности мировоззрения и факторы социальной мобильности // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 13–23.
13. *Хахулина Л.* Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 2. – С. 24–33.
14. *Social Change and the Middle Classes / T.Butler, M.Savage (eds.). – L., 1995.*

? Контрольні запитання

1. За якими критеріями розрізняють “старий” і “новий” середній клас?

2. Схарактеризуйте динаміку середнього класу протягом ХХ ст.
3. Назвіть основні підходи до виокремлення середнього класу.
4. Які основні функції покладають на середній клас?
5. Основи дискусії щодо існування середнього класу в пострадянському суспільстві.
6. Опишіть соціальний склад і моделі споживання середнього класу України.

 Темі рефератів

1. Традиція вивчення середнього класу у західній соціології.
2. Сучасний середній клас західного суспільства.
3. Міркування щодо наявності середнього класу в Україні (Ваша власна позиція).
4. Підходи щодо виокремлення середнього класу.
5. Порівняння складу, функцій, масштабів середнього класу в Україні, Росії та західних економічно розвинених країнах.
6. Соціальний портрет українського середнього класу.